

Παγίδες ανελευθερίας και πειθάρχησης της μισθωτής εργασίας

Αναδημοσίευση από το commune.org.gr

Στα χρόνια του νεοφιλελευθερισμού, μια σειρά παγίδων πειθάρχησης της μισθωτής εργασίας συγκροτούν, όλες μαζί, έναν ενιαίο μηχανισμό ανελευθερίας και υποταγής που αποτελείται από δύο ομάδες χαρακτηριστικών: Πρώτον, από πάγια χαρακτηριστικά του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, τα οποία είναι μονίμως εκεί, παρόντα, ανεξάρτητα από χρόνο και χώρο, και για αυτόν τον λόγο τα αποκαλούμε διαρθρωτικά ή δομικά ή οργανικά στοιχεία του τρόπου παραγωγής. Δεύτερον, από αστάθμητα χαρακτηριστικά, των οποίων η σημασία κατέστη εξαιρετική χάρη στον νεοφιλελευθερισμό, όπως η αποδιάρθρωση του κοινωνικού κράτους και η ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής αναπαραγωγής (Bakker 2001), οι απορρυθμίσεις της αγοράς εργασίας, και η θεσμοθέτηση των προτεραιοτήτων του κεφαλαίου έναντι της ζωής των εργαζόμενων τάξεων (LeBaron, 2010).

Όπως η LeBaron και η Roberts (2010, p.24) θέτουν το ζήτημα, το κράτος και οι δυνάμεις της αγοράς δημιούργησαν ένα **πλαίσιο εγκλεισμού που κλειδώνει τις τρέχουσες και μελλοντικές επιλογές ζωής των υποτελών κοινωνικών τάξεων μέσα σε άνισες και ανελεύθερες κοινωνικές σχέσεις**. Αυτό το πλαίσιο ανελευθερίας μπορούμε να το περιγράψουμε ως ένα σύνολο τουλάχιστον επτά παγίδων πειθάρχησης των μισθωτών, και για κάθε μία από αυτές θα παρουσιάσουμε στο CommuneOrgGr ένα αντίστοιχο άρθρο:

Μέρος I: Η παγίδα της μισθωτής εργασίας

Μέρος II: Η παγίδα της σύμβασης εργασίας και η καθημερινή ζωή

Μέρος III: Η παγίδα του πρόσθετου εργαζόμενου και η σπείρα των

χαμηλών μισθών

Μέρος IV: Η παγίδα της μακροχρόνιας ανεργίας

Μέρος V: Η παγίδα του δανεισμού και η φυλακή χρέους

Μέρος VI: Η παγίδα της αυτοσυντηρούμενης εξαθλίωσης και οι περιττοί πληθυσμοί

Μέρος VII: Η παγίδα της επισφάλειας

του Ηλία Ιωακείμογλου

Μέρος I: Η παγίδα της μισθωτής εργασίας

Η πώληση των εργασιακών ικανοτήτων στην αγορά εργασίας, ένα καθεστώς φιλελεύθερης εξάρτησης

Οι μισθωτοί, δηλαδή όσοι έχουν την εξαρτημένη εργασία ως μοναδική ή κύρια πηγή των εισοδημάτων τους, εξαρτώνται για την συντήρηση και την αναπαραγωγή τους από την αγορά εμπορευμάτων για αγαθά και υπηρεσίες που δεν μπορούν να παράγουν με την οικιακή εργασία τους. Όσο περισσότερο αναπτύσσεται ο καπιταλισμός τόσο περισσότερα από αυτά που συνήθιζε να παράγει η οικιακή εργασία (αγαθά είτε υπηρεσίες) μετατρέπονται σε εμπορεύματα, και επομένως για να τα αποκτήσεις χρειάζεσαι εισόδημα. Εξάλλου, ακόμη και η οικιακή εργασία για να πραγματοποιηθεί χρειάζεται μέσα εργασίας (συσκευές και υλικά) που πωλούνται στην αγορά.

Είναι αναγκασμένοι, λοιπόν, οι μισθωτοί να προμηθεύονται τα απαραίτητα εμπορεύματα (υλικά αγαθά και υπηρεσίες) από τον επιχειρηματικό τομέα, που τα παράγει και τα πωλεί στην αγορά. Είναι αναγκασμένοι: αυτό σημαίνει ότι οι μισθωτοί δεν έχουν άλλη επιλογή από την άενη επιστροφή στην αγορά εργασίας ως πωλητές εκείνων των ικανοτήτων τους που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην παραγωγή εμπορευμάτων, υλικών ή άυλων, διότι ο μισθός τους επιτρέπει να αγοράσουν τα αναγκαία για να ζήσουν, στην καλύτερη περίπτωση μια κανονική ζωή χωρίς στερήσεις επί ένα μήνα, όχι παραπάνω, οπότε η επιστροφή στην

δουλειά είναι αναγκαστική.

Έτσι είναι κανονισμένα τα πράγματα: ο μισθός πρέπει να είναι τόσοσ όσο χρειάζεται για να επαναφέρει τον τυπικό μισθωτό πίσω στην αγορά εργασίας, αλλιώς ο καπιταλισμός δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί για πολύ καιρό· οι μισθωτοί πρέπει να βρίσκονται λοιπόν σε μια κατάσταση «φιλελεύθερης εξάρτησης» (a state of liberal dependence σύμφωνα με έναν ιδεολόγο του καπιταλισμού).

Στην αγορά εργασίας, οι μισθωτοί θα συναντήσουν τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις ως αγοραστές εργασιακών ικανοτήτων· και με την πώληση, θα παραιτηθούν από την χρήση των ικανοτήτων τους και θα την παραχωρήσουν στον νέο ιδιοκτήτη τους (βλ. αναλυτικά στο Μαρξ, το Κεφάλαιο, τόμος πρώτος, κεφάλαιο «[0 μετασχηματισμός του χρήματος σε κεφάλαιο](#)», ενότητα «[Αγορά και πώληση της εργασιακής δύναμης](#)»). Θα προσδεθούν έτσι στο άρμα του Κεφαλαίου, άλλοτε στην μία επιχείρηση, άλλοτε στην άλλη, το πιθανότερο εφ'όρου ζωής (μόνο η απόκτηση άλλων εσόδων πλην αυτών της εργασίας μπορεί να σπάσει την άενη υποχρεωτική επιστροφή στην αγορά εργασίας).

Προφανώς εδώ μιλάμε για τον τυπικό μισθωτό του επιχειρηματικού τομέα, όχι για τις εξαιρέσεις, όπως τα διευθυντικά στελέχη, των οποίων ο μισθός είναι εν μέρει πλασματικός διότι περιέχει και συμμετοχή στα κέρδη, ούτε για μισθωτούς που κατέχουν περιουσιακά στοιχεία ικανά να τους εξασφαλίσουν μια κανονική ζωή ως εισοδηματίες, ούτε για τους δημόσιους υπαλλήλους. Μιλάμε για το προλεταριάτο, δηλαδή για του μισθωτούς που προσθέτουν αξία στο κεφάλαιο.

Η είσοδος στους χώρους της ανελευθερίας, της εξάρτησης και της ανισότητας

Με την πώληση των εργασιακών του ικανοτήτων, ο μισθωτός εισέρχεται στους χώρους της αξιοποίησης του κεφαλαίου και της αναπαραγωγής του κεφαλαίου, με δυο λόγια της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, που είναι βασίλειο της ανελευθερίας, της ανισότητας

και της εξάρτησης, και αυτό συμβαίνει τουλάχιστον δύο φορές, με δύο διαφορετικές διαδικασίες, μία προφανή διότι εντοπίζεται εύκολα στον χώρο, δηλαδή στο εσωτερικό της παραγωγής, και μία δυσδιάκριτη διότι εντοπίζεται έξω από τον χώρο της επιχείρησης, στην εστία, στο νοικοκυριό, εκεί που πραγματοποιείται η αναπαραγωγή των εργασιακών μας ικανοτήτων.

Μέσα στον χώρο της παραγωγής, ο μισθωτός θα πρέπει να υποταχθεί στον δεσποτισμό της καπιταλιστικής επιχείρησης προκειμένου οι εργασιακές ικανότητές του να καταναλωθούν με τον τρόπο που απαιτεί, υποδεικνύει και οργανώνει ο ιδιοκτήτης τους, ο οποίος τώρα πια δεν είναι ο ίδιος ο εργαζόμενος αλλά η καπιταλιστική επιχείρηση. Εδώ, στην εξώπορτα διαβάζουμε «απαγορεύεται η είσοδος στους μη έχοντες εργασία» για να γνωρίζουμε ότι εισερχόμαστε σε χώρο αδιαφανή, εδώ λογαριάζεται ο ιδιοκτήτης με όσα του ανήκουν, εδώ η μισθωτή εργασία πρέπει να υποταχθεί στον λόγο ύπαρξης και στον τρόπο ύπαρξης του κεφαλαίου, στην παραγωγή κέρδους, στην επιτάχυνση των ρυθμών εργασίας, στην πειθαρχία του οργανωτή της παραγωγής, στην εξοικονόμηση χρόνου, υλικών και ηθικών δυνάμεων, στον ιδιωτικό συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ δύο άνισων μερών, εδώ ο μισθωτός πρέπει να αφήσει στην εξώπορτα την ιδιότητα του πολίτη, τις αξίες της δημοκρατίας, της ισότητας, της ελευθερίας και κάθε λογικής που δεν είναι η λογική της αξιοποίησης του κεφαλαίου, και ας είναι αυτές αξίες τόσο αστικές όσο και η επιχείρηση. Εδώ, ο μισθωτός εκτελεί, υπό συνθήκες που δεν ελέγχει, μιαν εργασία που ανήκει σε άλλον και την διεξαγωγή της οποίας αυτός, ο άλλος, οργανώνει και διαπλάθει, ει δυνατόν μαζί με τον φορέα της, ώστε να αποδίδει το μέγιστο κέρδος (βλ. το τέταρτο μέρος του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου).

Όλα αυτά, δεν συμβαίνουν επειδή ο κεφαλαιοκράτης και οι εκπρόσωποί του στην επιχείρηση τα επέλεξαν, συμβαίνουν για τους εξής λόγους:

Αυτό που κομίζει ο μισθωτός το πρωί στην πόρτα της επιχείρησης

είναι οι εργασιακές ικανότητές του, ενώ αυτό που τελικά παραδίδει είναι η εργασία του (και το αποτέλεσμα της, το εμπόρευμα). Αυτή η μεταμόρφωση, των εργασιακών ικανοτήτων σε εργασία-που-παράγει-εμπορεύματα, προκειμένου να επιτελεστεί ώστε να αποδώσει κέρδος σε ύψος συμβατό με τους στόχους της επιχείρησης, πρέπει να τεθεί υπό τον έλεγχο της διευθυντικής εξουσίας· άλλος δρόμος δεν υπάρχει (Macherey 2013). Μέσα στην παραγωγή, λοιπόν, όλα πρέπει να τεθούν υπό την επίβλεψη της επιχείρησης και να έρθουν στα μέτρα της επιχείρησης, δηλαδή του κεφαλαίου (Μαρξ, κεφάλαιο για την μεγάλη βιομηχανία στο τέταρτο μέρος του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου). τίποτα δεν πρέπει να πάει χαμένο, ούτε μια κίνηση, ούτε μια σκέψη, αυτά παράγουν αξία και κέρδος. Έτσι, ο μισθωτός αφομοιώνεται από την εργασία που επιτελεί, μερικές φορές ως εξάρτημα της μηχανής ή του υπολογιστή, άλλες φορές γίνεται εύκαμπτος εθελόδουλος ή κουφιοκέφαλος που έχοντας τόσο κενό στο μυαλό του το γεμίζει με τους στόχους της επιχείρησης, άλλες φορές ενσωματώνεται τελείως, είναι ο ίδιος άνθρωπος αλλά ένα άλλο πρόσωπο, άλλες φορές ενσωματώνεται εν μέρει και κάποιες φορές καθόλου· και είναι αυτό το πεισματικό «καθόλου» που ανοίγει το πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου στο εσωτερικό της επιχείρησης, μεταξύ δεσποτισμού εμπλουτισμένου με την ιδεολογική ηγεμονία της επιχείρησης από το ένα μέρος, και μισθωτών που βρίσκονται από την μεριά της μη διευθυντικής εργασίας, από το άλλο μέρος.

Και επειδή αυτό το πεδίο του ανταγωνισμού παράγεται και διαρκώς αναπαράγεται από την ίδια την φύση της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής και της οργάνωσης της εργασίας, δηλαδή δεν προέκυψε τυχαία αλλά βρίσκεται εκεί ό,τι καιρό και αν κάνει, όπου και αν βρίσκεσαι, είναι πεδίο ανταγωνισμού δυνάμει ανοιχτό στο διηνεκές, και όταν οι ιστορικές συνθήκες μάς ευνοούν και η θέλησή μας δεν χάνει τον σωστό δρόμο και δεν είμαστε μπουλούκι αλλά έχουμε οργανώσεις δικές μας, το πεδίο του ανταγωνισμού είναι ενεργεία ανοικτό, καθίσταται ενεργό ρήγμα.

Το πεισματικό «καθόλου» και οι αντικειμενικοί όροι της ύπαρξής του

Από πού, άραγε, έρχεται αυτό το πεισματικό «καθόλου», αυτή η άρνηση ορισμένων μισθωτών να ενσωματωθούν στην επιχείρηση, να επιστρατεύσουν την υποκειμενικότητά τους στους στόχους της, να γίνουν εξαρτήματα της μηχανής και του μηχανισμού, εθελόδουλοι και εύκαμπτοι; Από που έρχεται αυτή η άρνηση που ανοίγει το πεδίο του ανταγωνισμού της εργασίας με το κεφάλαιο στο εσωτερικό της επιχείρησης, η άρνηση που δεν αφορά στην αμοιβή εργασίας αλλά στον τρόπο με τον οποίο παράγουμε, στην οργάνωση της εργασίας και της παραγωγής, και εν τέλει, ρητά ή άρρητα, στις παραγωγικές σχέσεις (Bettelheim 1976);

Μέσα στην καπιταλιστική παραγωγή, εκεί όπου ο συλλογικός ή ατομικός κεφαλαιοκράτης συγκεντρώνει ως ιδιοκτησία του τους υλικούς και άυλους όρους της παραγωγής εμπορευμάτων και τους θέτει σε κίνηση, εκεί συγκροτείται ένας συλλογικός εργάτης (συλλογικός επειδή διαθέτει εσωτερική οργάνωση προκειμένου να δρα ως ένας άνθρωπος). Συγκροτείται καταρχάς ως σύστημα θέσεων τις οποίες καταλαμβάνουν οι παραγωγικοί εργαζόμενοι και από τις οποίες επιτελούν εργασίες οι οποίες παράγουν εμπορεύματα. Μέσα στην ίδια διαδικασία, ο συλλογικός εργάτης συγκροτείται και με έναν δεύτερο τρόπο, αποκτά μια ζωή που δεν μπορεί να ελέγξει απολύτως το κεφάλαιο: Η εργασία στην παραγωγή, υλική ή άυλη, συνοδεύεται από την συσσώρευση πρακτικής πείρας των εργαζομένων· και αυτή την πείρα την αποκτά πρωτίστως ο συλλογικός εργάτης: διότι αυτή, η συλλογική πείρα, ανακαλύπτει και δείχνει πως να εφαρμοστούν με τον απλούστερο τρόπο οι τεχνολογικές γνώσεις και ποιες πρακτικές δυσκολίες πρέπει να ξεπεραστούν στην εφαρμογή της θεωρίας (Μαρξ, το Κεφάλαιο, τρίτος τόμος, κεφάλαιο 5). Έτσι, ο συλλογικός εργάτης συγκροτείται ως συλλογικότητα που συσσωρεύει καινούργιες γνώσεις και δεξιότητες, αναπτύσσει συνεργασίες των άμεσων παραγωγών μέσα στο όρια που θέτει η επιχείρηση, πλην όμως, και πέρα από αυτά (Braverman 1976, Coriat 1985α, 1979, 1985β, 1980, Anquetil 1983, Magalin 1975).

Δημιουργούνται έτσι χώροι σχετικής αυτονομίας της εργασίας έναντι της επιχείρησης. Αυτό συμβαίνει, σε μικρότερο βαθμό, και σε ατομική κλίμακα: κάθε ξεχωριστός εργαζόμενος αναπτύσσει ικανότητες μέσα στα προκαθορισμένα από την επιχείρηση όρια προκειμένου να αυξηθεί η παραγωγικότητα της εργασίας, αναπτύσσει όμως και ικανότητες πέρα από τα προκαθορισμένα όρια.

Έτσι, η συσσωρευμένη πείρα του συλλογικού εργάτη έχει, τρόπον τινά, μια διπλή ζωή: είναι μεν όρος για την αύξηση της παραγωγικότητας, της παραγωγής, των κερδών, είναι όμως και παράγοντας αύξησης της σχετικής αυτονομίας της εργασίας έναντι του κεφαλαίου (Linhart και Linhart 1998). Μοιραία, μέσα στις επιχειρήσεις η εργοδοσία βρίσκεται αντιμέτωπη με την εξής αντίφαση: θέλει μεν να εκμεταλλευτεί αυτό το πλούσιο «κοίτασμα» παραγωγικότητας που αναπτύσσεται με τις γνώσεις και τις δεξιότητες που αποκτά ο συλλογικός εργαζόμενος (και για να το εκμεταλλευτεί πρέπει να το αφήσει να αναπτυχθεί), φρικιά όμως στην σκέψη ότι αυτές οι γνώσεις και οι δεξιότητες του μισθωτού, δημιουργούν όρους σχετικής αυτονομίας της εργασίας διότι συγκροτούν έναν συλλογικό εργάτη που αναπτύσσεται ή ενδέχεται να αναπτυχθεί, όχι μόνο μέσα στο όρια που θέτει εκείνη, η επιχείρηση, αλλά και πέραν αυτών. Κάθε φορά που ο συλλογικός εργάτης κατακτά καινούργια πρακτική πείρα, άρα και βαθμούς ελευθερίας έναντι της επιχείρησης, ο διευθυντικός πόλος της εργασίας θα προσπαθήσει να ιδιοποιηθεί τις γνώσεις του συλλογικού εργάτη· αυτό το παιχνίδι όμως δεν είναι εκ των προτέρων κερδισμένο. Από όπου προκύπτει η αμφιθυμία της επιχείρησης έναντι της διαδικασίας εκμάθησης του συλλογικού εργάτη: πρόκειται για διαδικασία που αυξάνει τα κέρδη αλλά ενέχει τον κίνδυνο να αυξήσει και τον έλεγχο των μισθωτών επί της εργασίας τους. Όταν η ιδεολογική αυτονομία των μισθωτών έχει αναπτυχθεί επαρκώς (όπως στην περίοδο 1960-1980) η επιχείρηση στρέφεται περισσότερο στις διαδικασίες κατάτμησης της εργασίας και απόλυτου ελέγχου των κινήσεων των παραγωγών, στην οργάνωση της εργασίας με βάση τις αρχές του Τέηλορ ή της

στρατιωτικής παράδοσης.

Όταν η ιδεολογική αυτονομία των εργαζόμενων τάξεων έχει υποχωρήσει στο έπακρο (όπως στην ιστορική συγκυρία του νεοφιλελευθερισμού, μετά το 1990), η επιχείρηση στρέφεται περισσότερο σε συνεργατικές μορφές οργάνωσης της εργασίας που επιτρέπουν την ενσωμάτωσή τους στους στόχους της αξιοποίησης του κεφαλαίου, την ταχύτατη συσσώρευση πρακτικών γνώσεων και πείρας των μισθωτών τις οποίες εν συνεχεία αυτοί πρόθυμα θα παραχωρήσουν στα αφεντικά. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, με δεδομένη την αδύναμη θέση των μισθωτών, οι επιχειρήσεις αναζητούν μια σύνθεση, έναν συμβιβασμό μεταξύ των αυτών των δύο αντιφατικών τάσεων (Linhart και Linhart 2005), υπό τον περιορισμό βεβαίως των ιδιομορφιών κάθε παραγωγικού κλάδου.

Οι αντιστάσεις που προαναγγέλλουν έναν άλλον τρόπο παραγωγής

Αυτά είναι που ορίζουν τις συνθήκες ανελευθερίας που επιβάλλονται στους μισθωτούς τους οποίους εκμεταλλεύονται οι επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα.

Αυτά είναι που ορίζουν επίσης τα διάκενα ελευθερίας που αφήνει το σύστημα και στα οποία μπορούν να αναπτυχθούν οι αντιστάσεις της μισθωτής εργασίας, που όποτε ανθίζουν προαναγγέλλουν έναν άλλο τρόπο παραγωγής, χωρίς κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία.

Αυτοί είναι και οι όροι ύπαρξης του πεισματικού «καθόλου» που προβάλλουν όσοι μισθωτοί αρνούνται να ενσωματωθούν στην επιχείρηση, όσοι δεν ανέχονται τις συνθήκες ανελευθερίας· και αυτοί οι όροι είναι αντικειμενικοί, δηλαδή δεν εξαρτώνται ούτε από την θέληση, ούτε από τις επιθυμίες, ούτε από την διάθεση κανενός: είναι εκεί, και εκεί θα μείνουν για όσο καιρό διαρκεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Όσο λίγοι και εάν είναι σήμερα οι ανυπότακτοι μισθωτοί, το ρήγμα μπορεί να καταστεί ενεργό όταν αλλάξει ο ταξικός συσχετισμός δυνάμεων.

Οι αντιστάσεις αυτές, όμως, δεν είναι αυτοφυείς, αναπτύσσονται όταν υπάρχουν συνδικαλιστικά και πολιτικά υποκείμενα τα οποία, πρώτον, μπορούν να τις νοηματοδοτήσουν, και δεύτερον, δεν απουσιάζουν από την ζωή και την εργασία των μισθωτών. Προφανώς, οι υπάρχουσες οργανώσεις της Αριστεράς, μικρές και μεγάλες, στο σύνολό τους, απέχουν από τέτοιου είδους καθήκοντα, και για τις περισσότερες από αυτές είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι δεν έχουν ποτέ υποψιαστεί ότι αυτά υπάρχουν. Τίποτα δεν υπάρχει εάν δεν αφήνει πίσω του ίχνη.

(συνεχίζεται με το δεύτερο μέρος: Μέρος ΙΙ: Η σύμβαση εργασίας ως παγίδα)

Βιβλιογραφικές αναφορές

Anquetil D. (1983), *Automatisation et organisation du travail*, περιέχεται στο *Critiques de l'économie politique* Ιανουαρίου-Μαρτίου.

Bakker I. (2001), *Neoliberal Governance and the Reprivatization of Social Reproduction*, *International Studies Association*, New Orleans.

Bettelheim Ch. (1972), *Οικονομικός Λογισμός και Μορφές Ιδιοκτησίας*, (τίτλος στην ελληνική έκδοση «Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς τον σοσιαλισμό»), εκδόσεις Ρέππας.

Braverman H. (2005), *Εργασία και Μονοπωλιακό Κεφάλαιο. Η υποβάθμιση της εργασίας στον εικοστό αιώνα*, Εκδόσεις Κατασκόπων του 21ου αιώνα.

Coriat B. (1985α), *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, εκδόσεις Κομμούνα.

Coriat B. (1979), *L'Atelier et le Chronomètre*, εκδόσεις C. Bourgois.

Coriat B. (1985β), *Επιστήμη, Τεχνική και Κεφάλαιο*, εκδόσεις Α-συνέχεια.

Coriat B.(1980), *Ouvriers et automates*, περιέχεται στο *Usines et Ouvriers*, Maspero.

LeBaron, G. (2010), The political economy of the household: Neoliberal restructuring, enclosures, and daily life, *Review of International Political Economy*, vol.17 no.5.

LeBaron, G. & Roberts, A. (2010), Toward a feminist political economy of capitalism and carcerality. *Signs*. vol.36, no.1, pp.19–44.

Linhart D. και Linhart R. (1998), The evolution of the organisation of labour, *Viewpoint*,

[*The Evolution of the Organization of Labor \(1998\)*](#)

Macherey P. (2013), *Το παραγωγικό υποκείμενο*, εκδόσεις εκτός Γραμμής.

Magalin AD (1975), *Lutte de classes et dévalorisation du capital*, Maspero.

Marx K. 1867[1990]. Results of the Immediate Process of Production, Παράρτημα στο *Capital*, Penguin Classics, vol.3, p.1061.

Marx K. 1867[1990], *Capital*, τόμος I. Penguin Book